

ПОЛОНКА Іванна к. ю. н., заступник завідувача кафедри професійних та спеціальних правових дисциплін ПВНЗ
E-mail: ivanka.polonka@gmail.com «Буковинський університет»
ORCID: 0000-0001-8928-9098 вул. Дарвіна, 2-А, м. Чернівці, 58000, Україна

КРИТЕРІЙ НЕОСУДНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИПРАВНОГО ДІЯННЯ

Здійснено порівняльно-пізнавальний аналіз норм іноземних держав щодо критеріїв неосудності невиннодітних суб'єктів об'єктивно протиправного діяння. Розглянуто розуміння категорій «неосудність» та «обмежена осудність» у романо-германській, релігійній та далекозахідній правових сім'ях. Надано авторські пропозиції, які доречно врахувати в Україні для вдосконалення інституту об'єктивно протиправного діяння.

Ключові слова: об'єктивно протиправне діяння, неосудність, обмежена осудність, медичний критерій неосудності, юридичний критерій неосудності.

***Полонка І. Критерии невменяемости субъектов противоправного деяния.** Проведен сравнительно-познавательный анализ норм иностранных государств относительно критериев невменяемости невинноспособных субъектов объективно противоправного деяния. Рассмотрено понимание категорий «невменяемость» и «ограниченная вменяемость» в романо-германской, религиозной и дальневосточной правовых семьях. Выведены авторские предложения, которые целесообразно учитывать в Украине для совершенствования института объективно противоправного деяния.*

Ключевые слова: объективно противоправное деяние, невменяемость, ограниченная вменяемость, медицинский критерий невменяемости, юридический критерий невменяемости.

Постановка проблеми. Попри те, що об'єктивно протиправне діяння (ОПД) є новою категорією у теорії права, його практична значущість і водночас неоднозначність розуміння спонукає до більш детального вивчення.

Одними з найбільш суперечливих у цій сфері є питання кваліфікації протиправних діянь, вчинених невиннодітними суб'єктами, тому що і самі протиправні діяння, і саме такі суб'єкти обумовлюються не тільки юриспруденцією, а й тим, що їх розуміння знаходиться на перетині з іншими галузями знань, що підтверджує складність досліджуваного інституту та констатує його комплексний характер. Вирішення цієї проблеми вимагає нових підходів з урахуванням компаративного аналізу законодавства зарубіжних країн.

Світова європейська спільнота демонструє суттєві зміни у структурі та динаміці неправомірного діяння, що супроводжується визнанням основної ідеї у сфері права – *пріоритету загальнолюдських цінностей*. Особливого значення набуває переосмислення об'єктивної оцінки впливу фізичного чи психічного стану особи на її поведінку.

Саме тому **метою** статті є порівняльно-пізнавальне вивчення норм іноземних держав щодо критеріїв неосудності неделіктоздатних суб'єктів об'єктивно протиправного діяння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як вітчизняна, так і зарубіжна юридична наука приділяє увагу вивченню інституту неделіктоздатних суб'єктів, у тому числі й неосудних. На дисертаційному рівні наведені категорії розглядали такі вчені: О. Горох, О. Зайцев, Н. Ортинська, О. Плашовецький [1–4] та ін.

Разом з тим, результати аналізу публікацій свідчать, що порівняльно-правові аспекти розуміння різновидів ОПД у науковій літературі в Україні та за її межами вивчалися лише фрагментарно. Це дало підстави звернутися до нормативних джерел іноземних держав щодо критерію неосудності неделіктоздатних суб'єктів об'єктивно протиправного діяння.

Матеріали та методи. Теоретичну основу статті становили наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, які досліджували критерії неосудності неделіктоздатних суб'єктів ОПД. У ході дослідження використано філософські методи пізнання: діалектичний, загальнонаукові (аналіз та синтез, моделювання, абстрагування) та спеціальні, що застосовуються при тлумаченні норм права, проведенні порівняльно-правового аналізу.

Результати дослідження. У попередніх працях запропоновано такі складові об'єктивно-протиправного діяння: діяння неделіктоздатних суб'єктів; невинувате діяння («казусне» (випадкове) здійснення суспільно шкідливого діяння; діяння під впливом непереборної сили («форс-мажор»); об'єктивно-протиправні рішення [5, с. 24].

Чіткої диференціації різновидів та самого поняття об'єктивно-протиправного діяння у законодавстві та наукових джерелах іноземних країн не виявлено. Однак його складові, що активно досліджуються вченими провідних держав світу, зазвичай, нормативно врегульовані. Спробуємо проаналізувати їх основні характеристики та виявити, наскільки вони є актуальним для України і що можна запропонувати нашій державі перейняти для вдосконалення вітчизняного законодавства та теорії права.

Зупинимося детальніше на вивченні протиправних діянь, які скоєні *неделіктоздатними суб'єктами*. Якщо категорія «деліктоздатність» співвідноситься із здатністю особи нести відповідальність за вчинені протиправні діяння, то протилежний зміст можна застосувати до неделіктоздатних суб'єктів.

Проблема визнання осіб неосудними, зважаючи на вагому роль у сфері права, завжди хвилювала громадськість, учених і законодавців. Вирішення її має пріоритетне значення, особливо того, що стосується звільнення від відповідальності вказаних осіб.

Згідно із кримінальним законодавством більшості країн *неосудність* має два критерії: *медичний* (наявність в особі хворобливого стану психіки) і *юридичний* (відсутність в особі здатності або усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності), тобто інтелектуальна ознака, або керувати ними – вольова ознака). Критерії неосудності та обмеженої осудності по окремих країнах за правовими сім'ями зведено у *таблиці*.

Критерії неосудності та обмеженої осудності у країнах за правовими сім'ями

Країна	Медичний (біологічний)		Юридичний (психологічний)	
	неосудність	обмежена осудність	неосудність	обмежена осудність
Романо-германські				
Франція	Наявність психічного або нервово-психічного розладу	Ідентична до повної неосудності	Відсутність здатності усвідомлювати або контролювати свої дії	Зниження здатності усвідомлювати або контролювати свої дії
Федеративна Республіка Німеччина (ФРН)	Наявність хворобливого психічного розладу, глибокого розладу свідомості, недоумства або іншого тяжкого психічного відхилення	Аналогічна повній неосудності	Нездатність усвідомлювати протиправність діяння або діяти з усвідомленням його протиправності	Суттєве зменшення здатності особи усвідомлювати протиправність діяння або діяти з усвідомленням його протиправності
Іспанія	Психічні відхилення чи порушення психічної діяльності; стан ненавмисного сп'яніння; вроджені психічні вади	Кримінальний кодекс (КК) Іспанії 1995 р. – відсутня спеціальна стаття, присвячена обмеженій осудності*	Нездатність усвідомлювати протиправність скоєного діяння або керувати своїми діями	Нездатність розуміти незаконність вчинення протиправного діяння
Релігійні				
Судан	Тимчасове або постійне божевілля; сон або втрата свідомості; наркотичне або алкогольне сп'яніння, якщо особа вживала наркотики або алкоголь поза своєю волею в результаті примусу, необхідності або помилково	–	Нездатність усвідомлювати протиправність скоєного діяння або керувати своїми діями	–
Ізраїль	Душевна хвороба або дефект розумової діяльності	Закон про кримінальне право Ізраїлю в ст. 300 передбачає можливість пом'якшення покарання особі за умисне вбивство, якщо воно вчинене «у стані, в якому через серйозний душевний розлад або дефект розумової діяльності була значно обмежена можливість обвинувачення»	Неспроможність особи по суті розуміти те, що вона робить, або усвідомлювати порочність такого діяння; або утриматися від вчинення такого діяння	Значно обмежена можливість особи розуміти те, що вона робить, але не настільки, щоб вона не могла, як це передбачено ст. 34 (неосудність), розуміти, що скоює, або усвідомлювати порочність такого діяння; або втриматися від його вчинення
Далекосхідні				
Японія	«Психічна ненормальність»	–	–	–
Китай	Наявність психічного захворювання	Наявність психічного захворювання; відносно осіб, що є глухоними та сліпими	Нездатність особи усвідомлювати свої дії або керувати ними	Відносно осіб, що не втратили повністю здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними

* Цей кодекс містить перелік пом'якшуючих кримінальну відповідальність обставин (ст. 22 КК), дві з яких звертають на себе увагу – ті, що стосуються психічних розладів. Йдеться про вчинення діяння під впливом глибокої пристрасті до речовин, зазначених у пункті 2 ст. 21 КК (алкоголь, токсичні або одурманюючі засоби, психотропні речовини та інші), і у стані затьмарення або іншому стані афекту, обумовленого серйозними причинами.

Романо-германська правова система характеризується достатньо обґрунтованим та виваженим законодавством. Досліджуваний інститут не є винятком, і у нормативно-правовій базі більшості держав питання про неосудність особи є офіційно закріпленим.

Основним критерієм визнання особи неосудною у кримінальному законодавстві європейських країн є виявлення у неї психічного розладу, що провокує за собою юридичний критерій з його вольовим та інтелектуальним компонентами як самостійних (див. *таблицю*). Наявність їх обох надає можливість зробити висновок про неосудність особи.

Формулювання неосудності у французькому КК (див. *таблицю*) точно і повно відображає два його критерії: юридичний і медичний. У законодавстві Франції врегульованим є питання і про обмежену осудність, хоча власне її назва як така відсутня. Норма, що її регулює, передбачає пом'якшення обсягу кримінального покарання у разі психічного та нервово-психічного розладу, які знижують здатність усвідомлювати чи перешкоджають можливості контролювати свої дії [6, с. 198]. Тобто стан обмеженої осудності не виключає злочинності діяння і кримінальної відповідальності (на відміну від повної неосудності), а дає змогу застосувати до особи, визнаної обмежено осудною, заходи медичного характеру. Ці особи будуть відбувати покарання у спеціалізованих установах, режим яких поєднує тюремне ув'язнення і проведення медично-психіатричних заходів.

З точки зору французького права, наявність тих або інших обставин безпосередньо впливає на правові наслідки для особи, що вчинила описане в законі неправомірне діяння. Так, у разі неосудності, хоча кримінальне переслідування і припиняється, слідчі й юрисдикційні органи можуть визнати особу такою, яка несе небезпеку для суспільства, і застосувати до неї заходи, що не є покаранням: для малолітньої особи (до 13 років) – заходи виховного характеру, для психічно хворого – заходи медичного характеру.

У Німеччині норми, що виключають протиправність або провину, не систематизовані, на відміну від Франції, і містяться не тільки у КК Німеччини, але і в інших нормативних актах.

Правовому регулюванню цього інституту присвячена гл. 4 п. 2 КК ФРН: «Обставини, які виключають кримінальну відповідальність»¹. Але у німецькій правовій доктрині вони мають дещо іншу назву. З цього приводу точиться багато суперечок, так як цей інститут має декілька понять: обставини, які виключають відповідальність особи; обставини, які виключають протиправність діяння; підстави виправдання.

У § 20 чинного КК ФРН є положення про те, що без провини діє той, хто при вчиненні діяння, внаслідок хворобливого психічного розладу, глибокого розладу свідомості, недоумства або іншого тяжкого психічного відхилення не здатний усвідомлювати протиправність

¹ Усі цитати з іншомовних джерел наведено у перекладі автора статті.

діяння або діяти з усвідомленням його протиправності [7]. Неосудна особа не визнається винною і не карається, хоча вольовий критерій (здатність контролювати свої дії) може і не виповнюватися у конкретному випадку.

Якщо особа вчинила діяння у стані зменшеної осудності, то відповідно до чинних норм КК ФРН суд зобов'язаний пом'якшити їй покарання (див. *таблицю*).

Цікавою є норма гл. 1 КК ФРН, де надається визначення поняття «неосудність дитини», яку законодавець пов'язує лише з недосягненням особою 14 років. Тобто особа, яка не досягла цього віку, є неосудною, бо позбавлена можливості належного усвідомлення своєї поведінки та можливості адекватно керувати своїми діями.

У КК Іспанії (див. *таблицю*) не використовуються безпосередньо поняття «неосудність» та «обмежена осудність». За ознаками можна знайти у ч. 1 ст. 21 КК Іспанії лише категорію неосудності серед обставин, які є підставою звільнення від кримінальної відповідальності, а саме: неможливість для особи усвідомлювати протиправність скоєного нею діяння або керувати своїми діями через будь-які психічні відхилення або порушення під час вчинення кримінального діяння [8].

Аналогічний підхід спостерігається і у законодавстві Франції: *по-перше*, не застосовуються поняття неосудності та обмеженої осудності; *по-друге*, кримінально-правові інститути, які за ознаками є тотожними неосудності, розглядаються серед обставин, які виключають застосування кримінальної відповідальності.

Таким чином, у країнах романо-германської правової сім'ї питання неосудності особи вирішується, як правило, у межах родового поняття обставин, що виключають кримінальну відповідальність особи. Якщо у КК ФРН однією з цих обставин і є неосудність, то у кримінальному законодавстві Франції та Іспанії, сам термін «неосудність» не використовується. До прикладу, у Франції замість поняття неосудності зазначені його медичні причини – психічний чи нервово-психічний розлад; в Іспанії такими причинами є психічні відхилення чи порушення психічної діяльності; стан ненавмисного сп'яніння; вроджені психічні вади.

Для позначення явища обмеженої осудності у країнах романо-германської правової сім'ї законодавці використовують, як правило, терміни «обмежена осудність» чи «зменшена осудність» або ж, взагалі не вживаючи конкретних понять, дають його визначення та характеризують кримінально-правові наслідки. У цьому контексті термінологічна невизначеність та неврегульованість досліджуваного інституту вносить певні труднощі при практичному використанні цих норм. Хоча законодавча варіація правових наслідків вчинення діяння у стані обмеженої осудності заслуговує позитивної оцінки, оскільки у законі міститься вказівка на конкретне судове рішення – пом'якшення кримінальної відповідальності та покарання.

Цікавою є норма КК ФРН, де виведено особливий вид неосудності – вікову. Законодавець надає особливого значення взаємозв'язку між віком, рівнем розумового розвитку та можливістю належним чином усвідомлювати протиправність діяння. Підтримуючи цю позицію, вважаємо, що у зв'язку з рівнем фізичного, морального та психічного (психологічного) розвитку неповнолітнього має існувати чіткий механізм настання кримінальної відповідальності.

У країнах *релігійної правової сім'ї* у кримінальному праві єдиного переліку обставин, що виключають злочинні діяння, не розроблено. Більше того, у класичному мусульманському кримінальному праві немає і загальноживаного поняття неосудності, а через його клерикальні особливості цей стан визначається як психічний, що виключає здатність особи розрізняти добро і зло та вибирати між ними (див. *таблицю*) [9].

Відповідно стан неосудності в законодавстві Судану характеризується наявністю двох критеріїв: психологічного та юридичного (ст. 10 КК Судану 1991 р.) [10]. У ст. 34 Закону «Про кримінальне право Ізраїлю», вживаючи категорію «неосудність», слід зважувати на наявність певних обставин. Цей закон, на відміну від законодавства Судану, містить норму і про обмежену осудність. У цьому контексті під важким душевним станом розуміють стан, зумовлений жорстоким і тривалим знуцанням над особою або над членом її сім'ї, вчиненим особою, смерть якому заподіяв обвинувачений [11].

Проаналізувавши стан неосудності у країнах *релігійної правової сім'ї*, дійдемо висновку, що зазначена проблема має законодавче закріплення, і це вже є великим досягненням для цієї правової системи. Медичний критерій неосудності має дещо специфічні ознаки, як наприклад, сон або втрата свідомості у КК Судану. Однак, незважаючи на позитивну тенденцію врегулювання цього інституту у країнах *релігійної правової сім'ї*, необхідним є більш точне та аргументоване вираження медичного та юридичного критеріїв неосудності. Тому що без їх чіткого поділу важко стати на захист психічно хворих людей та попередити їх негативний вплив на інших осіб та суспільство в цілому.

У *далекосхідних країнах* безпосередньою причиною неосудності особи є різного роду психічні розлади (ст. 18 КК КНР та ст. 39 КК Японії), хоча сама категорія і її причини розглядаються у межах родового поняття обставин, що виключають кримінальну відповідальність (див. *таблицю*).

У кримінальному законодавстві Японії не використовується термін «неосудність», у подібних випадках йдеться про слабоумство або «психічну ненормальність», які належать до обставин, що не створюють склад злочину або пом'якшують покарання. Сама норма, що виражає інститут неосудності, сформульована досить лаконічно у ч. 1 ст. 39 КК Японії: «дія, вчинена психічно ненормальним, не карається» [12, с. 52]. Тобто медичний критерій сформульовано дуже стисло і не обґрунтовано, а юридичний взагалі відсутній.

У ч. 2 ст. 39 КК Японії йдеться про пом'якшення «покарання за дію, вчинену слабоумним» [12, с. 53]. Причому, кодекс не містить будь-яких юридичних ознак, що визначають, яким чином такий стан людини встановлюється. Слабоумство, на думку японського законодавця, не є медичним критерієм неосудності. Ймовірно, йдеться про легкі форми слабоумства, що не виключають усвідомлено-вольової поведінки.

У ст. 8 КК КНР зазначено, що особи, які страждають психічними захворюваннями, за шкідливі наслідки, що виникли у момент, коли вони не могли усвідомлювати свої дії або керувати ними, не несуть кримінальної відповідальності, натомість члени їх сімей або опікуни зобов'язані посилювати контроль над цими особами і забезпечити їх лікування [13].

Питання обмеженої осудності врегульоване у ч. 3 ст. 18 КК КНР, де вказано, що «особи, які страждають психічними захворюваннями та вчинили злочини, якщо не втратили повністю здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними, повинні притягуватися до кримінальної відповідальності; однак їм може бути призначене більш м'яке покарання або покарання нижче нижчої межі» [13].

У ст. 19 КК КНР йдеться про такий різновид обмеженої осудності, як вчинення неправомірних діянь сліпими або глухонімими особами. Зокрема, говориться про те, що у випадках, коли злочин було вчинено сліпим чи глухонімих, суд може пом'якшити покарання або взагалі звільнити таку особу від покарання [13]. Зважаючи на обмежені можливості фізичного сприйняття світу цих осіб, зазначена норма має вагомий гуманний зміст. Однак, під час застосування її на практиці, залежно від конкретної юридичної справи, встановити правосуддя судовим та правоохоронним органам видається нелегко. Можливо тому ідентична норма виключена зі ст. 40 КК Японії, і наразі ця категорія осіб є повністю осудними нижче нижчої межі.

Висновки. У результаті аналізу законодавства країн окремих правових систем світу щодо вчинення неправомірного діяння неделіктоздатними суб'єктами встановлено, що чітке поняття цієї категорії у сучасному законодавстві іноземних держав відсутнє. Здебільшого стан неосудності визначається через його причини, які і є критерієм звільнення особи від відповідальності. До них відносять різного роду психічні розлади та психічні захворювання, які мають дещо схожий зміст, однак різняться юридичною та медичною термінологією.

Цікавим для України є досвід держав романо-германської правової сім'ї, так як законодавство розглянутих країн є найбільш обґрунтованим, логічно узгодженим та відповідає реаліям вимог новітніх тенденцій глобалізації юриспруденції.

У країнах, що входять до релігійної правової сім'ї, навіть офіційне закріплення критеріїв неосудності неделіктоздатних суб'єктів не завжди має позитивний характер, через те, що: по-перше, ці норми сформульовані на основі релігійно-правових джерел права; а по-друге, їх клерикальні особливості мають радше філософський зміст, ніж юридичний.

Нормативно-правова база далекосхідних країн також залишила поза практикою свого застосування належне формулювання медичного та юридичного критеріїв неосудності неделіктоздатних суб'єктів. А наявна термінологія викликає більше запитань, ніж дає відповіді при вирішенні конкретних проблем у цій сфері у практичному застосуванні.

Перспективою подальших досліджень є вивчення законодавства країн, які входять до англо-американської правової системи, що регулює проблему критеріїв неосудності неделіктоздатних суб'єктів об'єктивно протиправного діяння, з метою комплексного розкриття цього питання з урахуванням позиції, нормативної бази та судової практики цієї правової сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горох О. П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування: монографія; за наук. ред. А. А. Музики. Київ: Дакор, 2019. 676 с.
2. Зайцев О. В. Деякі проблеми визначення формули неосудності у кримінальному праві України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. Харків, 2015. Вип. 1 (4). С. 113-123.
3. Оргинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... на здобуття наукового ступеня д. ю. н. Львів: Львівська політехніка, 2017. 524 с.
4. Плашовецький О. А. Кримінально-правова диференціація віку: дис. ... на здобуття наукового ступеня к. н. ю. Львів, 2017. 200 с.
5. Полонка І. А. Об'єктивно-протиправне діяння: підхід структурно-комплексного розуміння. *Право та державне управління*. 2017. № 2. С. 17-25.
6. Уголовный кодекс Франции; науч. ред. Л. В. Головки, Н.Е. Крылова; пер. с фр. Н. Е. Крыловой. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. 650 с.
7. Головненков П. В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германии: научно-практический комментарий и перевод текста закона. 2-е изд. М.: Проспект, 2016. 312 с.
8. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія; за ред. В. Л. Менчинського; пер. з ісп. О. В. Лішевської. Київ: ОВК, 2016. 284 с.
9. Mohamed Al Awabdeh. History and prospect of Islamic Criminal Law with respect to the Human Rights. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Dr. jur. Berlin, 2005. 135.
10. Амин Омар Ахмед Бабикиер. Развитие уголовного законодательства Судана (Основные институты общей части): дис. ... к. ю. н. : 12.00.08. М., 1999. 170 с.
11. Закон об уголовном праве Израиля. Пред., пер. с иврита М. Дорфман; науч. ред. Н. И. Мацнев. СПб.: Юридический Центр Пресс, 2005. 268 с.
12. Уголовный кодекс Японии; науч. ред. и пред. А. И. Коробеева. СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. 226с.
13. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики; под ред. А. И. Коробеева, пер. с кит. Д. В. Вичикова. СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. 303 с.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2019.

Polonka I. Criteria for insanity of the subjects of the illegal act.

Background. *The global European community demonstrates significant changes in the structure and dynamics of wrongdoing, which is accompanied by the recognition of the fundamental idea of the priority of human values. The rethinking of an objective assessment of the influence of a person's physical or mental state on his behavior is of particular importance.*

Analysis of recent research and publications has shown that, despite the existence of some scientific advances, the important scientific and practical problem on determining the criterion of insanity of non-indictable subjects of objectively unlawful acts remains unresolved.

The **aim** of the article is to study comparatively cognitive norms of foreign states with respect to the criteria of insanity of non-indictable subjects of objectively unlawful acts.

Materials and methods. In the course of the research philosophical methods of cognition, general scientific and special methods used in interpreting the rules of law, conducting comparative legal analysis were used.

Results. The comparative-cognitive analysis of foreign states' norms regarding the criteria of insanity of non-indictable subjects of objectively unlawful acts is presented. Understanding the categories «insanity» and «diminished sanity» is considered in Romano-German, religious and Far Eastern legal families. Based on the results of this study, a set of proposals has been developed that should be considered in Ukraine in order to improve the objectively unlawful act.

Conclusion. As a result of the analysis of the legislation of the countries of the separate legal systems of the world concerning the committing of illegal acts by non-indictable subjects, it is established that there is no clear concept of this category in the modern legislation of foreign states.

The experience of the states of the Romano-German legal family is interesting for Ukraine, since the legislation of the countries in question is the most grounded, logical and consistent and meets the realities of the requirements of the latest trends in the globalization of jurisprudence.

The prospects for further research are determined, in particular: study of the legislation of the countries that are part of the Anglo-American legal system, which regulates the criteria problem of insanity of non-indictable subjects of objectively unlawful acts, in order to comprehensively cover this issue taking into account the position, normative framework and case law of this legal family.

Keywords: objectively unlawful act, insanity, diminished sanity, medical criterion of insanity, legal criterion of insanity.

REFERENCES

1. Goroh, O. P. (2019). *Suchasni kryminal'no-pravovi problemy zvil'nennja vid pokarannja ta jogo vidbuvannja* [Modern criminal-legal problems of release from punishment and its serving]. A. A. Muzyka (Ed.). Kyiv: Dakor [in Ukrainian].
2. Zajcev, O. V. (2015). Dejaki problemy vyznachennja formuly neosudnosti u kryminal'nomu pravi Ukrai'ny [Some problems of determining the formula of insanity in the criminal law of Ukraine]. *Visnyk Asociacii' kryminal'nogo prava Ukrai'ny – Bulletin of the Association of Criminal Law of Ukraine*. (Vol. 1 (4). (pp. 113-123) [in Ukrainian].
3. Ortyns'ka, N. V. (2017). *Pravovyj status nepovnolitnih: teoretyko-pravove doslidzhennja* [Juvenile legal status: a theoretical and legal study]. Doctor's thesis. L'viv: L'vivs'ka politehnika [in Ukrainian].
4. Plashovec'kyj, O. A. (2017). *Kryminal'no-pravova dyferenciacija viku* [Criminal legal differentiation of age]. Candidate's thesis. L'viv [in Ukrainian].
5. Polonka, I. A. (2017). *Ob'ektivno-protypravne dijannja: pidhid strukturno-kompleksnogo rozuminnja* [Objective unlawful action: a structurally-complex understanding approach]. *Pravo ta derzhavne upravlinnja – Law and public administration*, 2, 17-25 [in Ukrainian].
6. Ugolovnyj kodeks Francii [The Penal Code of France]. (2002). L. V. Golovko (Ed.). (N. E. Krylova, Trans). SPb.: Jurid. Centr Press [in Russian].
7. Golovnenkov, P. V. (2016). *Ugolovnoe ulozhenie Federativnoj Respubliki Germanii: nauchno-prakticheskij kommentarij i perevod teksta zakona* [Criminal Code of the Federal Republic of Germany: scientific and practical commentary and translation of the text of the law]. (2nd ed.). Moscow: Prospekt [in Russian].

8. Kryminal'nyj kodeks Korolivstva Ispanija [Criminal Code of the Kingdom of Spain]. 2016. V. L. Menchyns'kyj (Ed.). (O. V. Lishevs'ka, Trans). Kyiv: OVK [in Ukrainian].
9. Mohamed Al Awabdeh. (2005). History and prospect of Islamic Criminal Law with respect to the Human Rights. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Dr.jur. Berlin [in English].
10. Amin Omar Ahmed Babiker (1999). Razvitie ugolovnogo zakonodatel'stva Sudana (Osnovnye instituty obshhej chasti) [Development of the criminal law of Sudan (Main institutions of the general part)]. Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
11. Zakon ob ugolovnom prave Izrailja [The Israel Criminal Law Act]. 2005. (M. Dorfman, Trans). N. I. Macnev (Ed.). SPb.: Juridicheskij Centr Press [in Russian].
12. Ugolovnyj kodeks Japonii [Japanese Penal Code]. 2002. A. I. Korobeev (Ed.). SPb.: Juridicheskij centr Press [in Russian].
13. Ugolovnyj kodeks Kitajskoj Narodnoj Respubliki [Criminal Code of the People's Republic of China]. 2001. A. I. Korobeev (Ed.). (D. V. Vichikov, Trans). SPb.: Juridicheskij centr Press [in Russian].